

Orziyev Mahmud Zayniyevich
Buxoro davlat universiteti arxeologiya
va Buxoro tarixi kafedrası dotsenti,
tarix fanlari falsafa doktori (PhD)
mahmudorziyev78@gmail.com

Nizamov Asqar Baxromovich
Toshkent farmatsevtika instituti
o'qituvchisi
asqarmirzayev1984@gmail.com

XIX ASR BIRINCHI YARMIDA JANUBIY TURKISTON O'ZBEK BEKLIK LARI TARIXIGA OID...

Annotatsiya. Buxoroda Ashtarxoniylar sulolasi inqirozga yuz tutgach, Mang'itlar sulolasi hokimiyat tepasiga kelgan. Sulola almashishi jarayonida markaziy hokimiyat uchun kurashlar avj olgan paytda Buxoro xonligiga qarashli bo'lgan Janubiy Turkistondagi o'zbek bekliklari Mang'itlar sulolasi bilan bir vaqtda vujudga kelgan Ahmadshoh Durroniy asos solgan Afg'oniston davlati tomonidan bosib olingan. Ahmadshoh Durroniy vafotidan so'ng o'zbek bekliklari rasman Kobulga qaram deb hisoblansada, amalda mustaqillikni qo'lga kiritganlar. Buxoro amirligida Shohmurod bir qadar ichki tartibni o'rnatib, Janubiy Turkiston bekliklarini Buxoro amirligi tarkibiga qatarishga uringan. Uning vorisilari amir Haydar va amir Nasrullo davrida ayrim bekliklar Buxoro amirligiga itoat etganlar. Ammo, Afg'onistonda barakzoylardan bo'lgan Do'stmuhammadxonning hokimiyat tepasiga kelishi bilan markazlashtirish uchun kurashlarni boshlagan. Birinchi ingliz-afg'on urushi davrida ham Janubiy Turkistondagi o'zbek bekliklari inglizlarning Hindukush tog'lari orqali O'rta Osiyoga o'tishlariga qarshilik qilib, ingliz qo'shinlarini mag'lubiyatga ham uchratganlar. Ingliz-afg'on urushidan so'ng Do'stmuhammadxon inglizlardan olgan harbiy ko'mak bilan XIX asrning 0-yillaridan boshlab, Janubiy Turkistondagi o'zbek bekliklarini bo'ysundirishni boshlagan. Bosib olingan o'lkalarni birlashtirib chahorviloyat deb nomlagan va katta o'g'li Muhammad Afzalxonni hokim etib tayinlagan.

Kalit so'zlar. Amirlik, beklik, mustaqillik, vassal, o'lpon, istilo, bezgak, botqoqzor, qabila, sulola, Janubiy Turkiston, Hindukush, ayg'oqchilik.

К ИСТОРИИ УЗБЕКСКИХ КНЯЖЕСТВ ЮЖНОГО ТУРКЕСТАНА В ПЕРВОЙ ПОЛОВИНЕ XIX ВЕКА

Аннотация. После кризиса Аштарского ханства в Бухаре к власти пришла династия Мангидов. В период смены династий узбекские княжества Южного Туркестана, подчинявшиеся Бухарскому ханству, были завоеваны афганским государством, основанным Ахмад-шахом Дуррани, которое возникло одновременно с династией Мангидов. После смерти Ахмад-шаха Дуррани узбекские княжества официально считались зависимыми от Кабула, но фактически обрели независимость. В Бухарском эмирате шах Мурад пытался установить некоторый внутренний порядок и объединить княжества Южного Туркестана в Бухарский эмират. Во время правления его преемников, эмира Хайдара и эмира Насруллы, некоторые княжества подчинялись Бухарскому эмирату. Однако с приходом к власти Дост Мухаммад-хана, баракзая, в Афганистане началась борьба за централизацию. Во время Первой англо-афганской войны узбекские княжества Южного Туркестана оказали сопротивление британскому продвижению в Среднюю Азию через Гиндукуш и даже разгромили британские войска. После англо-афганской войны в XIX веке Достмухаммад-хан, при военной поддержке англичан, начал покорение узбекских княжеств Южного Туркестана. Он объединил завоёванные территории, назвав их Чохорвилаят (четыре провинции), и назначил своего старшего сына Мухаммада Афзал-хана губернатором.

Ключевые слова: Эмират, княжество, независимость, вассал, дань, вторжение, малярия, болото, племя, династия, Южный Туркестан, Гиндукуш, шпионаж.

ON THE HISTORY OF THE UZBEK PRINCIPALITIES OF SOUTH TURKESTAN IN THE FIRST HALF OF THE 19TH CENTURY

Abstract. *After the Ashtar Khanate in Bukhara fell into crisis, the Mangid dynasty came to power. During the period of dynastic change, the Uzbek principalities in South Turkestan, which were subordinate to the Bukhara Khanate, were conquered by the Afghan state founded by Ahmad Shah Durrani, which arose at the same time as the Mangid dynasty. After the death of Ahmad Shah Durrani, the Uzbek principalities were officially considered dependent on Kabul, but in practice they gained independence. In the Bukhara Emirate, Shah Murad tried to establish some internal order and integrate the principalities of South Turkestan into the Bukhara Emirate. During the reign of his successors, Emir Haidar and Emir Nasrullah, some principalities obeyed the Bukhara Emirate. However, with the rise to power of Dost Muhammad Khan, a Barakzai, in Afghanistan, struggles for centralization began. During the First Anglo-Afghan War, the Uzbek principalities in South Turkestan resisted the British's advance into Central Asia through the Hindu Kush Mountains and even defeated the British troops. After the Anglo-Afghan War, Dostmuhammad Khan, with military support from the British, began to subjugate the Uzbek principalities in South Turkestan in the 19th century. He united the conquered territories and named them Chahorvilayat (four provinces) and appointed his eldest son Muhammad Afzal Khan as the governor.*

Keywords: *Emirate, principality, independence, vassal, tribute, invasion, malaria, swamp, tribe, dynasty, South Turkestan, Hindu Kush, espionage.*

Kirish. XIX asr dunyo tarixida o'ziga xos o'zgarishlar davri bo'lib, bu davrda kapitalistik ishlab chiqarish rivojlangan davlatlarning dunyoni bo'lib olish va iqtisodiy, siyosiy va xo'jalik taraqqiyotida orqada qolgan mamlakatlarni mustamlakalarga aylanish jarayonlari sodir bo'lgan edi. Bar vaqtlar G'arb va Sharq o'rtasida vositachi bo'lgan va jahon tamaddunining markazlaridan bo'lgan Turkiston o'lkasi umumiy tushkunlik davrini boshdan kechirayotgan davr bo'lib, Sharqiy Turkiston Xitoy ta'siriga, G'arbiy Turkiston Rossiya va Janubiy Turkiston Angliya tomonidan qo'llab-quvvatlangan Afg'oniston ta'siriga tushib qolgan. Ushbu maqolada Janubiy Turkistondagi o'zbek bekliklarining Afg'oniston davlati ta'siriga tushib qolish jarayonlari tarixiy manba va adabiyotlardagi ma'lumotlar asosida tahlil qilinadi.

Adabiyotlar sharhi. Ushbu maqolani yoritishda biz foydalanilgan adabiyotlarni gartli ravishda uch guruhga birinchi; manbalar va manbaviy ahamiyatga ega bo'lgan adabiyotlar, ikkinchi; sobiq sovet davrida yaratilgan adabiyotlar va uchinchi, mustaqillik davrida yaratilgan adabiyotlar guruhlariga bo'ldik. Asosiy manba sifatida 1867-1917 yillarda yaratilgan "Turkestanskiy sbornik" ("Turkiston to'plami") tomalaridagi sayohlar, ayg'oqchilarning estaliklari, tahlilchilarning qarashlariga oid maqolalarni kiritdik. Jumladan, ingliz ayg'oqchisi Aleksandr Bornsning "Turkiston to'plami"ning 38-tom va 39-tomlaridagi xotiralari, 243-tomda ushbu sayohatlarning tahlilidan keng foydalanilgan. Shuningdek, M.A. Terentevning "Turkiston to'plami" 93-tomida joylashgan Rossiya va Angliyaning O'rta Osiyodagi raqobatiga bag'ishlangan tahliliy maqolasi diqqatga sazovordir. Manbaviy ahamiyatga ega bo'lgan asarlar sirasiga kiritilgan N.Xannikov asarida Janubiy Turkiston bekliklaridan qaysilari Buxoroga vassal bo'lgani keltirilgan bo'lsa, S.A. Shumov asarida, Afg'oniston tarixi manbaviy asarlar, tarixiy hujjatlar asosida o'rganilib, tahrir chizig'idan o'tkazilgan. Mirza Abdulazim Somiy mang'it amirlari tarixini yoritish jarayonida qisman bo'lsada amirlarning Janubiy Turkiston bekliklriga nisbatan tutgan siyosatiga to'xtalib o'tgan.

Sovet davrida yaratilgan asarlarda sinfiylik nuqtai-nazaridan yondashish ko'zga tashlanadi. Shunday bo'lsada, tarixiy voqeiyliklar yoritilish uslubi o'ziga xosligi bilan ajralib turadi. A.X. Babaxodjayev asarida asosan Ingliz imperiazmi qoralangan va Afg'oniston, O'rta Osiyo aholisi uchun asosiy xavf sifatida ko'rsatishga harakat qilgan. Bu yo'nalishdagi asarlar sirasiga N.A. Xalfin izlanishlarini ham keltirib o'tish mumkin. V.V. Bartold izlanishlari asosan tarixiy geografik xarakterga ega bo'lgan bo'lsa, P.P. Ivanov harbiy soha vakili bo'lganligi sababli asosan yo'llar,

- 42 siyosiy jarayonlarga katta e'tibor qaratgan. A.Shoxumorov Badaxshonning Rossiya va Angliya ta'siri ostida bo'linish va aholisining katta qismi ismoiliylik bo'lgani sababli ularning taqdiriga ko'proq e'tibor qaratgan. K.M. Yuldashev esa Afg'oniston davlatida zamonaviy diplomatiyaning shakllanishi va diplomatik jarayonlarda dastlabki ishtiroki masalalariga to'xtalgan.

Sobiq SSSR parchalanib ketgandan keyin ushbu mavzuga oid bir qadar ilmiy izlanishlar e'lon qilingan. Jumladan A.V. Postnikovning "Dunyo tomi" (Pomir) uchun kurashlar tarixini hujjatlar asosida tahlil qilgan bo'lsa, MITSAY instituti chop etgan asarda Markaziy Osiyodagi davlatlar va bekliklar bilan Usmoniylar saltanati o'rtasidagi diplomatik munosabatlar tahlili keltirilgan. Anke fon Kyugengel mang'it amirlari tarixiga to'xtalib, ularning Janubiy Turkiston bekliliklari bilan munosabatlarini tahlil qilgan bo'lsa, M.Z. Orziyev va U.B. Sobirovlar masalaning tarixshunoslik jihatlariga e'tibor qaratganlar.

Natija va mulohazalar. XIX asr boshlarida Afg'onistonda Sadazoy (Durraniy) va Barakzoy urug'lari o'rtasidagi keskinlik Afg'onistonda notinch vaziyatni keltirib chiqargan buning natijasida Janubiy Turkistonda istilo qilingan o'zbek bekliklarining mustaqillikka intilishlari kuchaygan. XIX asrning 20-30 yillarida Afg'onistonda Barakzoy va Popolzoylar o'rtasidagi taxt uchun kurashlar avj olib, Janubiy Turkistondagi bekliklarning bir qismi Buxoro amirligiga, bir qismi Hirotida hukumronlik qilayotgan sadazoylarning so'nggi hukumdori Komronga, bir qismi barakzoylardan bshlgan Kobul hukumdori Do'stmuhammadxonga vassall bo'lsa, ayrimlari to'la mustaqil davlatga aylangan[25, 80]. Aslida vassallik ham nomigagina bo'lib, Afg'on davlatidagi siyosiy tarqoqlik natijasida o'zbek bekliklari to'la mustaqillikni qo'lga kiritganliklar. Ushbu fikrlarni P.P. Ivanov tadqiqodlarida XIX asrning birinchi yarmida afg'on Turkistondagi o'zbek bekliklari to'la mustaqil bo'lganligiga oid qarashlari ham tasdiqlaydi[5, 141]. Chunki, XIX asrning birinchi yarmida sadazoy va barakzoy urug'lari kurashi markaziy hokimiyatni kuchsizlantirgan edi. Mavjud vaziyatdan Buxoro amirlari ham foydalanib, Janubiy Turkistondagi bekliklarni o'z davlati tarkibiga qaytarishga harakat qilgan. Amir Haydar (1778-1800-1826 yy) davrida 1817 yil janubiy Turkistonga harbiy yurish tashkil qilingan. Balx XIX asr birinchi choragidan boshlab Janubiy Turkiston uchun kurashlarda Buxoro amirligining asosiy tayanch nuqtasiga aylangan. Shuningdek, XIX asr 50-yillarga qadar Buxoro amirligiga qarashli hudud sifatida qayd etib o'tilgan [9,89]. Balx egallanganidan keyin, Janubiy Turkistondagi bir qator bekliklar jumladan, Maymana, Qunduz va Badaxshon kabi o'zbek bekliklari Buxoro amiriga o'z vassalliklarini tan olganlar va har yili o'lpon yuborib turganlar[4, 31].

XIX asr boshlarida barakzoylar va Sadazoy (durraniy nomi bilan mashhur)ning hokimiyat uchchun kurashlari avj olib, 1826 yil barakzoylar Afg'onistonda hokimiyatni qo'lga kiritgan. Barakzoylardan bo'lgan birinchi hukmdor Do'stmuhammadxonga mamlakatni to'liq birlashtirish1836 yil, Eron bilan munozarali Hiroti egallash esa 1863 yilda sodir bo'lgan. Bu davrda esa Janubiy Turkiston bekliklari mustaqil bo'lgan deb xulosa qilish mumkin. XIX asrning birinchi yarmida Janubiy Turkiston Xulm (Toshqo'rg'on) hukmdori Qilich Alixon tomonidan birlashtirilgan. Qilich Alixon davrida Afg'on Turkistoni gullab-yashnagan, bunga sabab iqtisodiy islohot bo'lib, Janubiy Turkistondan o'tuvchi savdo karvonlari xavfsizligini ta'minlash va ulardan olinadigan bojni bekor qilinishi bo'lgan. Qilich Alixon 1822 yilda vafotidan so'ng, Xulmga uning sobiq vassali Qunduz hokimi Murodbek bostirib kelgan. Xulm va Balxni talab aholining katta qismini Qunduz botqoqzorlariga ko'chirgan va aholining katta qismi vafot etgan[15, 137]. Botqoqzorliklarda yashashga moslashmagan aholi bezgak kasaliga tez chalingan.

Xulm hokimi Qilich Og'a Janubiy Turkistonni o'n besh yil davomida tinchligi, osoyishtaligini ta'minlagan. Vafotidan oldinroq ikki o'g'liga Buxoro amiriga itoat etishni vasiyat qilgan bo'lsada, o'g'illari vasiyatga amal qilmagan. Qilich Alixon vafotidan (1820 yilning oxiri) bir yil o'tib, Qatag'on begi (Murodbek Qunduz Qatag'on urug'idan bo'lgan)ning hujumi sodir bo'lgan. Janubiy Turkistonda Qilich Alixonning asosiy ittifoqchisi, vassali bo'lgan Qunduz hukmdori Murodbek Qatag'an bo'lib, keyinchalik Murodbek mintaqada yetakchilik uchun kurashda sobiq ittifoqchisi o'g'illariga qarshi kurashgan[11, 79]. Murodbek Qunduz Janubiy Turkistondagi o'zbek bekliklarini to'liq bo'ynsundira olmagan. XIX asrning o'rtalariga qadar Buxoro amirligiga vassal bo'lgan Afg'on Turkistoni bekliklari sifatida Maymana, Saripul,

Andxoy, Shibirg'on bekliklari sanab o'tilgan[15, 137]. Demak, Janubiy Turkistonda hukumronlik qilishda Murodbek Qunduz Buxoro amirlari bilan kurash olib borgan deb xulosa qilish mumkin. Ammo, Buxoroga vassalik nomigagina bo'lib, ayrim bekliklar Murodbek bosib olishidan cho'chib Buxoroga itoat etgan deb xulosa qilish mumkin. Jumladan, N.Xannikov yozib qoldirgan ma'lumotlarida, Buxoro amiri Nasrulloxon (1826-1860 yy) hukumronligi dastlabki yillarida Balx bekligining Buxoroga tobe o'lka bo'lmaganligi va Nasrulloxonga teng huquqli hukumdor sifatida sovg'a yuborayotgan davlatlardan biri ekanligi keltirib o'tilgan[23, 3]. Ko'rinib turibdiki, XIX asrning boshlarida, Janubiy Turkiston bekliklarining deyarli barchasi mustaqil siyosat yuritganlar.

XIX asrning 30-40 yillarida Janubiy Turkiston o'lkasida asosiy hukumdor Qunduz begi Murodbek Qatag'an bo'lganligini ingliz ayg'oqchilari ma'lumotlarida keltirib o'tilgan. Ushbu ma'lumotlarda Janubiy Turkiston uchun kurashlarda Buxoroning eng kuchli raqibi afg'onlar emas, Qunduz miri Murodbek Qatag'an ekanligi qayd etilgan[18, 490]. A.Borns Murodbekning ta'siri Kobul yaqinidagi Seygan, Kamard qishloqlarini ham qamrab olganligi, Seygan hukumdori Muhammad Alibek goh Kobulga, goh Qunduzga, itoat etishi, Kobul amirini ko'nglini otlar bilan, Qunduz hokimini ko'nglini hazoralardan asir olingan go'zal qizlar bilan olishi, Kamard qishlog'i hokimi Rahmatullo tojik Qunduz hokimi Muhammad Murodbekning o'lpon to'lovchisi ekanligini yozib qoldirgan[15, 137]. A.Borns ma'lumotlari tahlili shuni ko'rsatadiki, Afg'on Turkistonidagi o'zbek bekliklarning ayrimlari hali ham Buxoro amirligi tarkibiga kirgan. Buxoro amirligi qo'shini haqida o'z hisobotlarida qayd etib o'tar ekan, muntazam qo'shinlari soni 20 mingni tashkil etishi, urush vaqtida eljari deb nomlanuvchi xalq militsiyasi soni 50 mingga yetishi, shuning 10 mingini Amudaryodan janubdagi bekliklar yetkazib berilishini yozigan[17, 483]. Bu ma'lumotdan Afg'on Turkistonidagi bekliklarning bir qismini XIX asr 40-50 yillarida Buxoroga tobe ekanligini anglash mumkin.

XIX asrning birinchi yarmida inglizlar tomonidan o'zbek bekliklari hududiga ko'plab elchi va ayg'oqchilar kela boshlagan. Ko'p hollarda ayg'oqchilar yashirin, musulmon ziyoratchisi, savdogar qiyofasida kelsalarda, mahalliy hukumdorlari bilan yaqin aloqalar o'rnatganlar. Badaxshonga kelgan dastlabki rasmiy elchilar Doktor Lord va Kapitan Vudlar 1837 yilda Badaxshon bekligiga ikki maqsadda, birinchisi, Qunduz hukumdori Murodbek bilan Afg'oniston masalasida kelishuvga erishish kkinchisi, Amudaryoning yuqori oqimini tekshirish bo'lgan[23, 15]. Chunki, bu vaqtda inglizlar Afg'onistonni bosib olishga tayyorgarlik ko'ra boshlagan edilar. Do'stmuhammadxonning Rossiya elchisi Yan Vitkevich elchiligini iliq kutib olinishi inglizlarni xavotirga solgan. Birinchi ingliz-afg'on urushining dastlabki davrida ayg'oqchilarning ma'lumotlariga tayangan Hindistondagi ingliz hukumati boshlig'i ser Oklend 1839 yil 13 martda Ost-Indiya kompaniyasi yashirin kengashiga yo'llagan maktubida Qunduz bekligining barakzoylarga qarshi Afg'onistonda qayta tiklangan Sadazoy sulolasini qo'llab-quvvatlashga umid borligini ma'lum qilgan [22, 18]. Bu ma'lumotlar keyinchalik o'z tasdig'ini topgan.

Birinchi ingliz-afg'on urushi davrida inglizlardan texnik va taktik ortda qolgan afg'on armiyasi tezda mag'lubiyatga uchragan. Yengilgan Do'stmuhammadxon 1839 yil avgustda Xulm (Toshqo'rg'on) hokimi Muhammad Aminbek oldiga qochib kelgan. Bu yerda Buxoro, Erondan yordam so'rab, Qunduz hukumdori Murodbekning oldiga muzokaralar uchun shaxsan o'zi borsada amaliy natijaga erisha olmagan. Buxoro amiri Nasrulloxon elchi yuborib Do'stmuhammadxonga boshpana va yordam berishni ma'lum qilgandan so'ng Do'stmuhammadxon Buxoroga yo'l olgan [10, 198]. Buxoroga yetib kelgan Do'stmuhammadxonga asirdek munosabatda bo'linganligi tarixiy adabiyotlarda keltirib o'tilgan. Do'stmuhammadxon hayotini tahlikaga qo'yib, Buxorodan qochishga majbur bo'lgan va katta mashaqqat bilan Janubiy Turkiston hududiga yetib olgan[14,136]. Xulm (Toshqo'rg'on)ga yetib kelgan Do'stmuhammadxonga Turkiston bekliklari yordami bilan inglizlarga qarshi kurashish uchun sakkiz ming kishi atrofidagi qo'shin to'plangan. Ushbu qo'shin 1840 yil 17 sentyabrda Bomiyonda inglizlar ustidan g'alaba qozonib, Bajgoh va Sayganni egallasalarda, inglizlar bilan sulh tuzishga majbur bo'ladilar. Unga ko'ra, Xulm hukumdori Do'stmuhammadxonga boshpana, yordam bermasligi kerak edi[10, 203]. O'zbek bekliklari g'alaba qozonsalarda katta talofot ko'rganlari bois inglizlar bilan sulh tuzganlar deb xulosa qilish mumkin. O'zbeklar va inglizlar o'rtasidagi kurash xususida A.X. Babaxodjayev fikr-

44 mulohazalariga ko'ra, Muhammad Amin va Do'stmuhammadxonlarning sakkiz ming kishilik qo'shin inglizlar bilan Parvon Darada jangga kirishgan. Ushbu jangda inglizlar qatqshatqich mag'lubiyatga uchrab, qo'shin qo'mondoni general Sel va Hindukushda siyosiy agent bo'lgan doktor Lord kabi nufuzli ingliz amaldorlari o'ldirilgan. Garchi, o'zbeklar ham katta talofot ko'rib, inglizlar bilan sulh tuzishga majbur bo'lgan bo'lsalarda, shu jangdan so'ng inglizlar Hindukush orqali O'rta Osiyo hududiga o'tishga boshqa urinmaganlar[1, 12]. Bu jang aslida birinchi galda Buxoro amirligi siyosiy tarixi uchun katta ahamiyatga ega bo'lgan deb xulosa qilish mumkin.

Do'stmuhammadga inglizlar bosimi bilan yordam va boshpananing berilmasligi uning ortiq inglizlarga qarshilik qila olmasligini anglatgan va Do'stmuhammadxon inglizlarga taslim bo'lgan. Istilochilarga qarshi yangi kurashni boshlanishi Do'stmuhammadxonning o'g'li Muhammad Akbarxon nomi bilan bog'liq. Amir Nasrulloxon Do'stmuhammadxon Buxorodan qochgan vaqtda Akbarxon zindonga tashlangan. Afg'onistondagi voqeiyliklar ortidan Buxoro ruhoniylarining amirga bosim o'tkazishi va ularning talabi bilan Muhammad Akbarxon ozod qilingan. Akbarxon Balxga kelishi bilan keng xalq ommasi uni yaxshi kutib olib, olti ming otliq askar unga yordam bera boshlagan[3, 88]. Inglizlarga qarshi kurashlarning ikkinchi bosqichida ham o'zbek bekliklari aholisi faol ishtirok etgan. 1838-1842 yillarda Afg'oniston xalqlarining milliy ozodlik kurashi inglizlarni to'liq quvib chiqarilishi bilan yakunlangan. Ammo, inglizlar ta'siridan baribir to'liq qutilishning imkoni bo'lmagan. Do'stmuhammadxon 1855 yil 30 martida inglizlar bilan "inglizlar do'stiga do'st, dushmaniga dushman" bo'lishi ko'zda tutilgan kelishuvga erishgan. 1857 yildagi sulhga ko'ra, qurol va moliyaviy yordam evaziga tashqi siyosatni butunlay inglizlar qo'lga o'tib ketgan[26, 29].

Afg'onistondagi hukumronligini mustahkamalagan Do'stmuhammadxon Janubiy Turkistonni egallash uchun kurashlarni taxminan 1850-yillar atrofida boshlagan. Bu davrda Balx egallanib, Janubiy Turkistondagi Afg'onistonga qaram hududlarga o'sha vaqtda tirik o'g'illaridan bo'lgan Muhammad Afzalxonni hokim qilib tayinlagan. Afzalxon Qunduz va Badaxshonga bir necha marta bosqinchilik yurishlari qilsada to'liq bo'ynsundira olmagan[24, 23]. Ayrim tarixiy adabiyotlarda, Do'stmuhammadxon 1850 yilda Kichik Turkistonni egallash uchun uchinchi o'g'li Muhammad Akramxonni katta qo'shin yuborganligi, Balx bekligi ishg'ol qilingach, Oqcha, Shibirg'on, Andxoy, Xulm, Saripul va Qatag'on bekliklari hokimllari vassallikni tan olganligi, XIX asr 50-yillarida yangidan bo'ynsundirilgan Afg'on Turkistoni (Chahorviloyat) tuzilganligi qayd etilgan[10, 223]. Dastlab, XIX asrning 50-yillarda Afg'on Turkistoni viloyati tuzilgan va keyinchalik u chorviloyat nomi bilan ham atalgan. Ushbu viloyatga Do'stmuhammadxon katta o'g'li Afzalxonni tayinlaydi[6, 153]1. Shunday bo'lsada qator bekliklar mustaqil siyosat yuritganliklari tarixiy adabiyotlarda keltirib o'tilgan. Usmonli turk davlati arxivlarida 1851 Istambulga O'rta Osiyo hukumdorlaridan borgan elchilar sanab o'tilgan bo'lib, ular orasida Andxoy bekligi elchisi ham mavjudligi sanab o'tilgan[7, 178]. Demak, XIX asrning 50-yillarda Andxoy mustaqil siyosat yuritganligi ma'lum.

XIX asr 50-yillarga qadar bir qator o'zbek bekliklari mutlaqo mustaqil siyosat olib borganlar. Shuningdek, Balx, Shibirg'on, Qunduz, Maymana, Mozori Sharif, Andxoy, Xulm bekliklari o'zlarini Do'stmuhammadxonga teng hisoblagan holda elchi almashganlar[13, 10]. XIX asr 40-50 yillaridagi siyosiy mavqei xususidagi ma'lumotlarda, Xulm bekligi hukumdori Mir Muhammad Amin 1836 yilga qadar vali (noib) unvoniga ega bo'lgan va Qunduz bekligigaga o'lpon to'lagan. Murodbek vafotidan so'ng yana mustaqil hukumdor bo'lgan. Balx aholisi kam sonli sababli XIX asrning 40-yillaridagina mustaqil bo'lgan. Mozori Sharif hukumdori Eshon Shujoiddin ham mustaqil hukumdor bo'lsa, Oqcha hukumdori Eshon O'roq Buxoro amiri vassali bo'lgan [15, 139].

Janubiy Turkistondagi o'zbek bekliklarini Afg'onistonga bo'ynsundirilishi 1849-1851 yillardan boshlangan bo'lib, qisqa mustaqillikdan so'ng Balx, keyin Xulm, Oqcha bekliklari bo'ynsundirilgan. 1858 yilda Qunduz bekligi vassallikni tan olgan bo'lsa, 1859 yilda Badaxshon Afg'oniston hukumdori Do'stmuhammadxonga vassaligini izhor qilgan[8, 20]. Ammo, Badaxshonni to'liq egallash 70-yillarda amalga oshirilgan. Tarixiy adabiyotlarda o'zbek bekliklarining bo'ynsundirilish turlicha keltirilgan bo'lib, S.A. Shumov va A.R. Andreyevlarning

ma'lumotlari yuqorida keltirilgan fikr-mulohazalardan farq qilib, Do'stmuhammadxon Janubiy Turkistondagi o'zbek bekliklarini quyidagi xronologik ketma-ketlikda bo'ysundirganligi keltirilgan. Unda, 1856 yil Balx va Xulm bekliklari, 1858 yil Oqcha, Shibirg'on, Andxoy bekliklari, 1861 yilda Qunduz va Badaxshon bekliklarini Afg'onistonga vassal sifatida bo'ysundirilganligi keltirilgan[25, 47]. Amudaryoning chap sohilidagi Buxoro amirligiga qarashli yerlar XIX asr o'rtalarida bosib olinishi Buxoro amirligi bilan munosabatlarning keskinlashuviga sabab bo'lgan. Ammo, Nasrulloxon Do'stmuhammadxonga qarshi faol kurash olib borganligiga oid aniq faktlar tarixiy adabiyotlarda keltirilmagan. Mirza Abdulazim Somiy ikki o'rtadagi kurash bo'lganligini keltirsada, jang tafsilotlarini keltirib o'tmagan holda, 1859 yil sulh tuzilganligi, unga ko'ra ikki davlat o'rtasidagi chegara Amudaryo deb kelishilganligi, bu davrda afg'onlar tomonidan hali bo'ysundirilmagan Maymana, Oqcha, Balx kabi o'zbek bekliklari Do'stmuhammadxonga berib yuborilganligi, ushbu bekliklarni Sheralixon 60-70 yillar davomida zo'r urinishlardan so'ng bo'ysundirganligi keltirib o'tilgan[12, 155].

Do'stmuhammadxon davrida Afg'onistonga o'zbek bekliklarining vassalligi ma'lum bir to'lovlar bilan cheklangan bo'lib, ayrim bekliklarining vassallik shartlari tarixiy adabiyotlarda keltirilgan. Masalan, Badaxshon bekligi har yili Kobul xazinasiga har bir xonadondan ikki rupiya miqdoridagi la'l jo'natib turgan. Do'stmuhammadxon vafotidan so'ng Badaxshon 15 ming rupiya (9 ming rubl) to'lab, Buxoro vassalligiga o'tgan[20, 121]. Ya'ni, Afg'onistondan Buxoro amirligi qo'l ostiga o'tgan. Turkiston o'lkasiga ruslar va afg'onlar istilosi davom etayotgan davrda ham bekliklarning o'zaro birlashuvi kuzatilmagan. Vamberi sayohatlari davrida kichkina Maymana bekligining yolg'iz o'zi afg'onlarga qahramonona kurashi sodir bo'lib, H.Vamberi maymanaliklarning qahramonona kurashi haqida afsonalar to'qilgani, afg'onlar o'zbek bekliklaridan Andxoy va Balx hokimlari bilan birgalikda 1862 yilda Maymanani bo'ysundira olmaganligi, Buxoro amiri Maymana hokimi Hikmatxon va uning vafotidan so'ng o'g'li Husaynxonni qo'llab-quvvatlaganligi, Husaynxonga 10 ming tilla bilan moliyaviy yordam ko'rsatganligini yozib qoldirgan[15, 139].

1873 yilgi Rossiya razvedkasi ma'lumotlariga ko'ra, afg'onlar 1854 yilda Balx, Andxoyni egalagan, Maymanani esa bo'ysundira olmaganlar [21, 93]. Shuningdek, Do'stmuhammadxon davrida ham Qunduz begi Murodbek Qatg'an o'z mustaqilligini saqlab qolganligi bilan bog'liq ma'lumotlar "Turkiston to'plami" materiallarida keltirib o'tilgan[15, 138]. Qunduz begi Murodbek Qatag'an mustaqillikni saqlab qolibhatto, Amudaryoning o'ng sohilidagi Buxoro amirligiga qarashli yerlarga ham da'vo qilgan. Uning qo'shini 30 ming otliq va 6 ta to'pdan iborat bo'lib, Amudaryodan shimoldagi Roshan va Shug'on Murodbekka o'lpon to'lashga majbur bo'lgan. Murodbek, faqatgina Darvozni bo'ysundira olmaydi. Chunki, Darvozga katta miqdorda qo'shnlarni olib o'tishga tor tog' yo'laklari imkon bermasligi buning asosiy sababi bo'lgan[16, 139]. Murodbek Qatag'anning o'z davlati mustaqilligini ta'minlashga qaratilgan qator tadbirlari bo'lib, ulardan biri pkl va pora evaziga ayg'oqchilar orqali ma'lumotlar to'plash bo'lgan. "Nedelya" gazetasining 1878 yil 26 noyabrdagi 48-sonida keltirilgan maqolada A.Borns sayohatlari davrida Kobulda Qunduz hokimi Murodbekning ayg'oqchisini uchratganligi keltirilgan [19, 201a]. Bu esa yuqorida keltirib o'tilgan fikrlarni tasdiqlashga xizmat qiladi.

Xulosa qilib aytish mumkinki, XIX asrning boshlarida Janubiy turkiston bekliklarining mustaqillik davri bo'lib, bu ularning o'zaro birlashish va kelajakda yaxlit siyosiy, tarixiy va madaniy birlik sifatida yashab qolishlari uchun imkon bo'lgan. Ammo, o'zaro kelishmovchiliklar, ijtimoiy-iqtisodiy munosabatlarning keskinligi, ichki bozor torligi, bunga imkon bermagan. XIX asrning o'rtalaridan boshlab Afg'oniston tomonidan istilo qilish xavfi oshib borib, Do'stmuhammadxonning Janubiy Turkistonga tajovuzi kuchayib borgan. Shunday bo'lsada Janubiy Turkistonni to'liq bo'ysundirish uning vorisi Sheralixonga nasib qilgan.

Foydalanilgan adabiyotlar ro'yxati

1. Бабаходжаев А.Х. Провал агрессивной политики Английского империализма в Средней Азии в 1917-1920 гг. – Т.: Издательство Академии Наук Узбекской ССР, 1955. – 159 с.

2. Бартольд В.В. Сочинения. Том III. Работы по исторической географии. – М.: Наука, 1965. – 711 с.
3. Губар М.Г. Афганистан на пути истории. – М.: Наука, 1987. – 206 с.
4. Джурабаев Д.Х. Бухарский эмират во второй половине XVIII-первой половине XIX вв. В письменных источниках. Автореферат по соисканию ученой степени доктор исторических наук. – Хўжанд: - 46 с.
5. Иванов П.П. Очерки по истории Средней Азии (XVI-середина XIX в.). – М.: Издательство восточной литературы, 1958. – 248 с.
6. История Афганистана с древнейших времён до наших дней / Отв. ред. Ю.В. Ганковский. – М.: Мысль, 1982. – 368 с.
7. История Центральной Азии в Османских документах Том I. Политическое и дипломатические отношения. – Самарканд: МИЦАИ, ТОА. 2011. – 310 с.
8. История вооружённых сил Афганистана 1747-1977. // Ответственный редактор Ю.В. Ганковский. – М.: Наука, 1985. – 204 с.
9. Кюнгелл Анке. Легитимация среднеазиатской династии Мангитов в произведениях их историков (XVIII-XIX вв). Алматы: Издательство “Дайк-Пресс”, 2004. – 516 с.
10. Массон В.М., Ромодин В.А. История Афганистана: Афганистан в новое время / Ответственные редакторы: Р.Т. Ахрамович, О.В. Ганковский, В.А. Лившиц. Том II. – М.: Наука, 1965. – 550 с.
11. Мейендорф Е.К. Путешествие из Оренбурга в Бухару. Предисл. Н.А. Халфина. – М.: Наука, 1975. – 180 с.
12. Мирза Абдулазим Соми. Тарихи салотини Мангития. Издание текста, передисловие, перевод и примечания Л.Б. Епифановой. – М.: Наука, 1962. – 332 с.
13. Назаров Р. Афғонистон ўзбеклари. – Т.: Фан, 2011. – 128 б.
14. Новая история стран зарубежной Азии и Африки. Издание второе, исправленное и дополненное. Допущено министерством высшего и среднего специального образования РСФСР в качестве учебного пособия для университетов. – Ленинград: Издательство Ленинградского университета, 1971. – 544 с.
15. Орзиев М.З. “Туркистон тўплами”да Авфон Туркистони бекликларининг сиёсий тарихига оид айрим маълумотлар (XVIII-XIX асрлар). // Xorazim Ma'mun Akademiyasi axborotnomasi, 2021. – 4-son. – Б. 136-140.